

Investigating the Relationship Between Awakening and Social Responsibility of Women in Islamic Governance in Verse 35 of Surah Ahzab

(Received: 2024-11-27 Acceptance: 2025-02-24)

Leila Babaei¹, Ahmad Moradkhani², Alireza Asgari³

Abstract

Awakening is the beginning of adapting the material life to the spiritual life and reaching the good life. The Holy Qur'an, by defining the privileged and high position of women in the universe, has deemed her worthy of accepting important responsibilities and divine perfections. Women have participated in Islamic governance by taking responsibility in various social fields such as: pledge of allegiance, donation of property, emigration and defense of the province. Considering the effective role of women in the path of awakening and social responsibility and considering their critical position, verse 35 of Surah Al-Ahzab comprehensively explains this path in Islamic governance so that women under divine training and defense of right and truth pay attention to righteous deeds. And standing up in divine obedience, truthfulness in speech and behavior, patience in difficult events, humility in worship, paying divine rights, forgiveness, fasting as a strategy to face deviations and anomalies, Purity and, in a word, dhikr and turning a lot of dhikr into culture, make the good life of the Qur'an a reality. By examining the verses of the Qur'an and Islamic narratives and using a descriptive-analytical method, this essay examines the relationship between the awakening and the social responsibility of women at the head of Islam in Islamic governance, in order to explain the position of Muslim women in Islamic governance and the revival of modern Islamic civilization.

Keywords: Faith, Awakening, Social responsibility, Women, Islamic governance.

مطالعات اجتماعی
و تمدنی

دوره سوم

شماره دوم

پیاپی: ۶

پاییز و زمستان

۱۴۰۳

1. Ph.D. Candidate, Department of Quranic Sciences and Hadith, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. (Corresponding Author). l.babaei@iau.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. ah.mor@iau.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. alireza.asgari@iau.ac.ir

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

بررسی ارتباط بیداری و مسئولیت اجتماعی زنان صدر اسلام در حکمرانی اسلامی در آیه ۳۵ سوره احزاب

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۶)

لیلا بابایی^۱، احمد مرادخانی^۲، علیرضا عسگری^۳

چکیده

بیداری سرآغاز انطباق سیرورت مادی بر صیورت معنوی و رسیدن به حیات طیبه است. قرآن کریم با تعریف جایگاه ممتاز و بلند زن در عالم هستی، او را لایق پذیرش مسئولیت های خطیر و کمالات الهی دانسته است. زنان در حکمرانی اسلامی، با مسئولیت پذیری در عرصه های مختلف اجتماعی هم چون: بیعت، بخشش اموال، هجرت و دفاع از ولایت حضور یافته و در راه اعتلای اسلام و ارزش های متعالی اسلامی، گاه گوی سبقت را از مردان ربوده اند. با توجه به نقش اثرگذار زنان در مسیر بیداری و مسئولیت اجتماعی و در نظر داشتن جایگاه خطیر آنان، آیه ۳۵ سوره احزاب با جامعیت به تبیین این مسیر در حکمرانی اسلامی پرداخته تا زنان تحت تربیت الهی و دفاع از حق و حقیقت، توجه به اعمال صالحه و قیام در طاعات الهی، صدق در گفتار و رفتار، صبر در حوادث سخت، خشوع در عبادات، پرداخت حقوق الهی، بخشدگی، روزه داری به عنوان راهبرد مواجهه با انحرافات و ناهنجاری ها، پاکدامنی و در یک کلام ذکر و تبدیل ذکر کثیر به فرهنگ، حیات طیبه قرآنی را محقق گردانند. این جستار با بررسی آیات قرآن و روایات اسلامی و با روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی ارتباط بیداری و مسئولیت اجتماعی زنان صدر اسلام در حکمرانی اسلامی پرداخته، تا جایگاه زن مسلمان را در حکمرانی اسلامی و احیای تمدن نوین اسلامی تبیین نماید.

کلیدواژه: ایمان، بیداری، مسئولیت اجتماعی، زنان، حکمرانی اسلامی

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

taninebehesht@gmail.com

۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. ah.mor@iau.ac.ir

۳. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

alireza.asgari88@gmail.com

سرآغاز انطباق سیرورت مادی بر سیرورت معنوی و رسیدن به حیات طیبه در حکمرانی اسلامی، بیداری است. انسان مخاطب در قرآن، انسان بیدار است و تفاوتی در زن یا مرد بودن ندارد. قرآن با دقت و ظرافت، به تبیین الگوی زن، پرداخته و با تعریف جایگاه ممتاز و بلند انسانی برای او در اجتماع و عالم هستی، زن را لایق همه کمالات و جانشینی خلافت الهی معرفی کرده است. از دیرباز موضوع شناخت زن و جایگاه او در اندیشه و شریعت اسلامی مورد توجه اندیشمندان علوم اسلامی بوده است و قرآن با معرفی الگوهای برتر از منظر نوع نگاه، دقت تفکر، عمق آگاهی و شفافیت بینش، پا در این مسیر می‌گذارد. الگوهایی که در شرایط متوازن، مناسب و متعادل رشد عقلی، فرهنگی و اجتماعی توانستند جایگاه موثر خود را که ریشه در اسلام، ایمان و بیداری اندیشه و بینش دارد، تثبیت کنند. با توجه به نقش زنان در تربیت نسل شریف، نقش مادری در نظام آفرینش و مسئولیت‌های مهم آن‌ها، تربیت دختران و زنان ضرورتی ویژه پیدا کرده است. آیه ۳۵ سوره احزاب، نشانه جامعیت اسلام در مسیر شناخت، بیداری و حرکت در اجتماع می‌باشد. این آیه مسیر بیداری و مسئولیت اجتماعی زنان را جهت رسیدن به حیات طیبه مورد نظر قرآن بازنمایی می‌نماید.

۲- بیان مسئله

به برکت تعالیم الهی و فرمایشات ائمه (ع) تحولی شگرفی در جایگاه و منزلت زنان در جامعه ایجاد گردید و نظرات و دیدگاه‌های حقیرانه نسبت به زنان کنار گذاشته شد. آموزه‌های اسلامی نقش پررنگ تربیتی زن در خانواده را با فعالیت‌های اجتماعی در منافات ندیده و بر این نکته تاکید دارد که زن مسلمان علاوه بر توجه به نقش تربیتی خود در خانه، می‌تواند به مراتب علمی و اجتماعی دست یابد و جایگاهی برای مسئولیت اجتماعی خود تعریف نموده و حضوری فعال و تاثیرگذار در اجتماع داشته باشد. به منظور حضور موثر، عمیق و سالم زن مسلمان در جامعه باید مقدمات و شرایطی از جمله: آموزش، آگاهی، بصیرت ایجاد شود تا ضمن حفظ کرامت انسانی، اخلاقی، عفت و پاکدامنی آنان، اجتماع انسانی شاهد اثرگذاری بیشتر آنان در عرصه‌ها و بسترهای مختلف باشد و نقشی سازنده و مثبت در مشکلات و بحران‌های اجتماعی داشته باشد. پژوهش‌های بسیاری در زمینه فعالیت‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی زنان و جایگاه ویژه آنان در سازندگی و تعالی جامعه اسلامی انجام شده و راهکارهایی برای آن ارائه گردیده است. آیه ۳۵ سوره احزاب با ارائه ده ویژگی سرنوشت ساز در ابعاد مختلف فردی و

اجتماعی، معیارهای کلی را مشخص نموده است و این مقاله در نظر دارد تا این مسیر را از بیداری تا انجام مسئولیت اجتماعی، با معرفی شاخص‌ها و در زنان صدر اسلام به تصویر بکشد.

۳- شان نزول آیه ۳۵ سوره احزاب

«إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا»؛ به یقین مردان مسلمان و زنان مسلمان، مردان با ایمان و زنان با ایمان، مردان مطیع فرمان خدا و زنان مطیع فرمان خدا، مردان راستگو و زنان راستگو، مردان صابر و شکیبا و زنان صابر و شکیبا، مردان با خشوع و زنان با خشوع، مردان انفاق کننده و زنان انفاق کننده، مردان روزه دار و زنان روزه دار، مردان پاکدامن و زنان پاکدامن، و مردانی که بسیار به یاد خدا هستند و زنانی که بسیار یاد خدا می کنند، خداوند برای همه آنان مغفرت و پاداش عظیمی فراهم ساخته است. هنگامی که «اسماء بنت عمیس» (متوفی پس از ۳۸ ق) (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق: ۳۱۸/۷) همسر «جعفر بن ابیطالب» با شوهرش از «حبشه» بازگشت، به دیدن همسران پیامبر (ص) آمد، اسماء به خدمت پیامبر (ص) آمده عرض کرد: «ای رسول خدا، جنس زن گرفتار خسران و زیان است»!، پیامبر (ص) فرمود: «چرا؟ عرض کرد: «به خاطر این که در اسلام و قرآن فضیلتی درباره آنها همانند مردان نیامده است. این آیه نازل گردید و به آنها اطمینان داد که زن و مرد در پیشگاه خدا از نظر قرب و منزلت یکسانند، مهم آن است که از نظر اعتقاد و عمل و اخلاق اسلامی واجد فضیلت باشند. (طبرسی، ۵۳۶ق: ۵۶۰/۸) به عقیده سید قطب، این آیه در حقیقت، اقدام عملی اسلام در جهت بالا بردن ارزش زن و ارتقاء بینش جامعه نسبت به جایگاه زن می باشد. (قطب، ۱۴۰۸ق: ۲۸۶۳/۵) در واقع آیه نشان می دهد که نگرش متفاوت به زن و مرد در زمینه های گوناگون و ایرادها و شبهات مغرضانه و صادقانه از همان صدر اسلام مطرح بوده است و در این آیه ده ویژگی سرنوشت ساز را در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی بر شمرده و بر مشترک بودن این معیارهای کلی تاکید کرده است.

۴- مفاهیم

۴-۱- بیداری:

نقیض خواب است. (فراهیدی، ۱۴۱۰ق) نقطه مقابل غفلت و به معنای خودآگاهی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۸۴/۲) هوشیاری و آگاهی که می‌تواند در برهه‌های دشوار به انسان کمک نماید و انسان را به سمت نوآوری‌ها سوق دهد. از نظر بیدارانِ عالم، حقایق هستی همه در حال جابجایی، صیروت و تبدیل شدن است و انسان به عنوان جزئی از این عالم و مشمول این قانون، باید برای حرکت در مسیر قرب و به کمال رساندن استعدادهای بالقوه، اقدام نماید و نقطهٔ سرآغاز این حرکت، بیداری است.

۲-۴- مسئولیت اجتماعی:

انسان موجودی اجتماعی است و دائماً در حال تعامل با انسان‌های دیگر است، بنابراین نیازمند یادگیری مهارت‌هایی در جهت جامعه پذیری است و آموزش این مهارت‌ها، منجر به انجام صحیح مسئولیت اجتماعی می‌شود. مسئولیت اجتماعی از مهم‌ترین و هدفمندترین بخش تربیت انسان و دأ بیانگر احساس و عملی اوست که در چارچوب موقعیت‌ها و نقش‌ها و در امور مختلف اجتماعی از خود نشان می‌دهد (سبحانی نژاد، ۱۳۷۹). از آن جایی که انسان موجودی اجتماعی است، مسئولیت اجتماعی را بر دوش می‌کشد و هر چه رشد یافته‌تر باشد، در مقابل مسئولیت تعهد بیشتری دارد و مسئولیت اجتماعی هر کس بر اساس نقش او متفاوت است. رهبری و هدایت‌گری به عنوان سنگین‌ترین مسئولیت اجتماعی، بر عهدهٔ بشر است. محمدرضا حکیمی در جلد هشتم الحیاه، به مبحث مسئولیت شناسی پرداخته و جامعهٔ انسانی را بر پایه انسجام گروه‌های اجتماعی استوار می‌داند و به مسئولیت‌های اجتماعی از جمله؛ نیازهای مردم، ستمکشان، ستمگران، بدهکاران، مستضعفان، یتیمان، مشورت خواهان و ... اشاره می‌کند (حکیمی، ۱۳۸۴: ۲۵). مسئولیت اجتماعی، دغدغه مندی و تعهد آگاهانه نسبت به امور اجتماعی در انسان به عنوان جزئی از کل اجتماع است که میزان گرایش زنان نسبت به آن بیشتر از مردان است (صادقیان، ۱۳۹۲).

۵- نگاه اسلام به بیداری زنان و مسئولیت‌های اجتماعی در حکمرانی

اسلامی

قرآن در آفرینش زن و مرد، هر دو را از یک سرشت معرفی می‌کند و زن را انسان کامل و واقعی به شمار آورده و اصل مساوات و انسانیت را درپاره آن دو رعایت نموده و بر تراژدی تاریخی ستم، تبعیض و ضایع نمودن حقوق زنان خط بطلان کشیده و نظریات تحقیر آمیز نسبت به زن را به شدت نکوهش کرده است

(مطهری، ۱۳۹۶: ۲۰۸). مخاطب در قرآن، انسان است، برای انسان های تقوا پیشه، خواه آن انسان، یوسف (ع) باشد، یا مریم (س). چه بسا یک زن، الگوی کامل برای همه ابناء بشر باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۲۰۹). با ظهور اسلام، زنان جایگاه حقیقی خویش را یافتند و در نتیجه راه کمال را درنوردیدند (آیت الهی، ۱۳۷۷). قرآن، بر جایگاه مخصوص، ممتاز و بلند انسان در عالم هستی و اینکه زن مانند یک مرد، انسان کامل بوده و او را لایق همه کرامت ها، کمالات و خلافت الهی معرفی می کند (نوری همدانی، ۱۳۸۸: ۶۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷: صص ۱۸۴-۱۸۵).

اسلام حضور زنان را در اجتماع پذیرفت؛ اما شروطی مانند عدم اختلاط (احزاب، ۵۳)، گفتگوی سالم، «قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (احزاب، ۳۲)، عدم خلوت با نامحرم؛ که رسول خدا (ص) در این باره می فرماید: «لَا يَخْلُونَ رَجُلًا بِأَمْرٍ هَذَا إِلَّا كَانَ الشَّيْطَانُ ثَالِثُهُمْ» «هیچ مردی با زنی خلوت نمی کند، مگر این که سومین آن ها شیطان است (البانی، ۱۴۰۷: ۳۴۲/۱، ۹۳۴)، دوری از مظان شک و ملاقات طولانی و مکرر و داشتن پوشش صحیح (نور، ۳۳)، عدم خودنمایی، خود آرایی و تبرّج (احزاب، ۳۳)، وقار در راه رفتن (نور، ۳۱) و در سخن گفتن (احزاب، ۳۲) را قرار داد و به منظور جلوگیری از فتنه انگیزی و فساد، آن ها را واجب شمرده شده است. (جلالی کندری، ۱۳۸۴) ورود زنان در عرصه های اجتماعی، اگر باعث تضعیف عفت، حیا و از بین رفتن استحکام خانواده نگردد، حاصل تلاش های او در راستای منطبق کردن سیورورت مادی بر سیورورت معنوی در لحظه لحظه زندگی، رقم خورده و قدم به قدم به مقام قرب الهی نزدیک می گردد (عباسی اصل، ۱۴۰۰: ۱۸۰). اسلام در این موضوع با ظرافت خاصی ورود پیدا کرده و وظایف و مسئولیت های زنان، خصوصاً در حیطه اجتماعی را با شرایط خاص و ارائه راهکارهای ویژه ای بیان نموده است تا این بخش بزرگ جامعه با گذر از این مسیر تعیین شده که با بیداری و بصیرت همراه است، وظایفش را به بهترین شکل ممکن انجام دهد.

۶- مسیر بیداری و مسئولیت اجتماعی زنان در حکمرانی اسلامی؛ در آیه ۳۵ سوره احزاب

۶-۲۱- تربیت شده الهی «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ

« ...

نگاه اسلام به زن، جایگاه خلیفه الهی است و در میان مکاتب، تنها مکتب اسلام

به جایگاه و منزلت زن اهمیت ویژه ای داده است و در خطاب های شرعیه، زنان را در کنار مردان مورد خطاب قرار داده و در هر شرایطی بر آگاهی، بیداری، انتخاب و مسئولیت خطیر او تاکید ویژه دارد. زنان در مبنای و اصول دینی و کمال با مردان تفاوتی نداشته و حتی گاهی از نظر مقامات، به جایگاهی می رسند که از نظر دیانت بالاتر از مردان قرار می گیرند. هدف در تربیت دینی، اتصال به رشته حیات انسانی بر مبنای حکم خداوند است و با توجه به نقش اساسی زنان در هدایت و رهبری در پرورش و سعادت نسل آینده و آینده سازی و آثار مترتب بر آن؛ افکار، اندیشه ها، علائق، اهداف و آرزوهای آنان دارای اهمیتی خاص است و همراهی آنان در تعلیم و تربیت جامعه، کمال یابی، تزکیه نفس و تربیت الهی باید مد نظر قرار گرفته و مهر، عطوفت، ظرات و لطافت طبع، صلح جویی، رقت قلب، شکیبایی و ... در جایگاه تربیتی لحاظ گردد. در چنین جامعه ای، زن می تواند به علم، معرفت و کمالات اخلاقی و معنوی تحت لوای تربیت الهی قرار بگیرد و خداوند زن را اولین معلم بشریت نمود تا حق سخن آموزی و آرامش بخشی بر گردن بشریت داشته باشد (کبیری و معصومی، ۱۳۹۸) و به عنوان انسان تربیت شده الهی و بیدار، در جایگاه اصلی خود در انجام مسئولیت اجتماعی قدم بردارد. از نمونه های بارز می توان، از حضرت زهرا (س) نام برد که با تربیت در محضر پیامبر اکرم (ص)؛ در عرصه هم سویی با ولایت در دفاع از حقیقت، آداب ایشان در محضر پیامبر (ص)، حمایت از پدر در مقابل مشرکان، شرکت در جنگ ها، مجاهدت ها، سیره عبادی، گذشت، انفاق، پاکدامنی و عفت زبانزد است (معارف، ۱۳۹۰). ام سلمه نیز به عنوان زنی وارسته، از اولین زنان مسلمان است و نام ایشان در بین اولین مهاجران به حبشه می باشد. او سعی فراوان برای تحصیل رضایت پیامبر (ص) داشت و بعد از خدیجه (س)، برترین زن پیامبر اکرم (ص) بود و به رعایت دستورات الهی و احکام دین اسلام، اهمیت زیادی می داد (دخیل، ۱۳۶۱: ۲۰۱۶).

۳-۶- مطیع و خاضع درگاه الهی

از ویژگی های دیگر اجتماع بیدار در حکمرانی اسلامی در آیه، قنوت است. «قانت» از ماده «قنوت» به معنی اطاعت توأم با خضوع است، اطاعتی که از ایمان و اعتقاد سر می زند؛ اشاره به جنبه های عملی و آثار ایمان دارد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۳۱۱/۱۷). «... القیام بالطاعة والدوام علیها، قنوت، اطاعت و مداومت بر آن است. (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۲۱۹/۶). ملازمت در اطاعت و خضوع است (طوسی، ۱۴۶۰ق: ۳۴۲/۸) و مردان و زنانی را گویند که همواره اقبال و توجّه به اعمال

صالحه دارند و بعضی گفته‌اند: یعنی مردان و زنان دعا کننده (طبرسی، ۵۳۶: ۱۱۷/۲۰). پیامبر اکرم (ص) در روایتی درباره مقام خضوع و بندگی دخترشان می‌فرماید: «فاطمه، حوریه بهشتی در قالب انسان است هر وقت در محراب خود برابر پروردگارش جل جلاله می‌ایستد نورش به فرشتگان آسمان می‌تابد، چنانچه نور ستارگان بر زمین بتابد و خدای (عزوجل) به فرشتگانش می‌فرماید: ای فرشتگان من، ببینید کنیزم فاطمه، که بزرگ کنیزان من است در مقابلم ایستاده و اعضای بدنش از ترسم می‌لرزد و دل به عبادتم سپرده است (صدوق، ۱۳۷۶: ۱۷۵). این روایت مقام عبادت، بندگی و خضوع حضرت زهرا (س) را در راه بندگی و عبودیت در برابر خالق اعلام می‌نماید. اسماء بنت عمیس نیز در تاریخ صدر اسلام، از زنانی است که نام او به نیکی می‌درخشد و در همان اوایل بعثت به پیامبر اکرم (ص) ایمان آورد (امین، ۱۴۲۱ق: ۳/۳۰۶). زن الگو و وارسته در مسیر شناخت و ایمان تربیت یافته و با حضوری هوشیارانه، انسان ساز و جامعه ساز، مسئولیت اجتماعی خواهد داشت و به عنوان دژ مستحکم حافظ آموزهای ناب نبوی باشد.

۴-۶- صدق

«وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ»؛ «صدق» به معنای هر فعل و قولی که مطابق با واقع باشد. بالصدق الإخلاص؛ منظور از صدق، اخلاص می‌باشد (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۲۱۹/۶). ... وَالصَّادِقَاتِ ثُمَّ إِنَّ مِنْ يَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ يَصِيبُهُ أَذَىٰ فَيَصْبِرُ عَلَيْهِ»، آن که در امر به معروف و نهی از منکر، آسیبی ببیند، بر آن صبر می‌کند (فخر رازی، ۱۳۷۹: ۲۵/۱۶۹). مراتب صدق بسیار است؛ صدق در کلام، افعال، تطابق ظاهر با باطن، اخلاق و عقائد. (طیب، ج ۱، ص ۵۰۴) صدق در گفتار (ابن بابویه، ۱۳۸۶: ۸/۳۴۲)، راستگویان در ایمان، در آشکارا و نهان (طبرسی، ۵۳۶: ۱۱۷/۲۰). صداقت به معنای راست اندیشی، درست گفتاری، رفتار صحیح در مقابل کج فکری و ارتکاب به انحراف و لغزش که اساس موفقیت و کامیابی هر تشکل است. صدق، از ویژگی‌های بارز حضرت فاطمه (س) است. عایشه همسر پیامبر (ص) چنین می‌گوید: «مَا رَأَيْتُ أَحَدًا كَانَ أَصْدَقَ لَهْجَةً مِنْهَا إِلَّا أَنْ يَكُونَ الَّذِي وَلَدَهَا» هیچ کسی را راستگو تر از فاطمه ندیدم، جز آن کسی که او را به دنیا آورده است (منظور رسول خدا (ص) است) (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۶/۳۷۸؛ ابونعیم، ۱۳۱۱: ۴۱/۲). یکی از القاب ایشان، صدیقه کبری است. (محلّتی، ۱۳۶۹ش، ج ۱، ص ۳۱) صدق و راستی یکی از بنیادی‌ترین و پرکاربردترین گزاره‌های اخلاقی است که در استحکام بخشی و انسجام خانواده، صمیمیت

و تقویت روابط خانوادگی تاثیر بسزایی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۲۷۴). می توان راستگویی و ادای امانت را دو نشانه بارز ایمان و شخصیت انسان دانست (عزیزی، ۱۴۰۱).

۵-۶- صبر

«وَالصَّابِرِينَ وَ الصَّابِرَاتِ»؛ صبر به معنای تحمل سختی ها در راه حق و یاری کردن آن (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۲۱۹/۶). علامه طباطبایی در موضوع صبر به صبر در مصیبت و بلاء، طاعت خداوند و نیز صبر در ترک گناه اشاره می کند (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۷۰/۱۶) و نیز می توان صبر در حمایت از محرومان و ایستادگی در برابر حوادث سخت و سنگین (مکارم، ۱۳۷۸ش: ۳۰۹/۱۷)، صبر در بلیات، مصائب، ظلم ظالمین، اذیت معاندین، صبر بر ترك معاصی، فعل واجبات و تحمل مشاق عبادات و واردات را نیز مطرح نمود (طیب، ۱۳۸۶: ۵۰۴/۱۰). در آخرین روزهای عمر شریف حضرت زهرا (س)، وقتی زنان مهاجر و انصار به دیدار ایشان می آمدند، حضرت در موضوع احقاق حق از دست رفته اهل بیت (ع) و یاری نکردن، آنان را مورد نکوهش شدید قرار دادند و فرمودند: «أَمَّا لَعْمَرِي لَقَدْ لَقِيتُ فَظْظَةً رَيْثَمَا تُنْتَجُ، ثُمَّ احْتَكَبُوا مِلَّةَ الْقَعْبِ دَمًا عَبِيطًا ... فَيَا حَسْرَةً لَكُمْ وَ ... (عَلَيْكُمْ أُنْزِلُكُمْ مَوَاهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ)» قسم به خدا، این کار شما آستن فتنه و فساد شد؛ کمی صبر کنید تا نتیجه دهد. در این کاسه شیر، شما خون خواهید دوشید ... پس، حسرت و اندوه بر شما باد. به کدامین سو هستید؟ راه حق و رحمت خدا بر شما گم شده است. آیا ما شما را وادار کنیم به رحمت خدا، حال آن که خود از آن کراهت دارید؟» (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۸/۱-۱۰۹؛ کخاله، ۱۹۸۲م: ۱۳۲/۴) در شواهد تاریخی نیز به صبر زنان در جایگاه های مختلف اشاره می کند. اسماء بنت عمیس وقتی خبر شهادت فرزند رشیدش، محمد بن ابی بکر در مصر به او رسید، به مسجد پناه برد و صبر و تحمل پیشه کرد و غم و اندوه خود را فرو خورد (ابن ابی الحدید، ۶۴۹ق: ۸۸/۶) و بی تابی و جزع و فزع نکرد. پیامبر اکرم (ص) در موضوع جایگاه زنان در نقش همسری و خانواده در روایتی می فرماید: «مَنْ صَبَرَتْ عَلَى سُوءِ خُلُقِ زَوْجِهَا أَعْطَاهَا مِثْلَ (ثَوَابِ) آسِيَةِ بِنْتِ مُزَاحِمٍ» هر زنی که در برابر بداخلاقی شوهرش شکیبایی ورزد، خداوند همانند ثواب آسیه بنت مزاحم (همسر فرعون) به او عطا کند (مجلسی، ۱۴۱۵ق: ۲۴۷/۱۰۰). اولین زنی که رسالت رسول خدا (ص) را تصدیق کرد، هنگامی که رسول خدا (ص) مورد تکذیب و اذیت قریش واقع می شد، تبسم خدیجه، سنگینی درد و اندوه را از دل پیامبر (ص) می زدود. رسول خدا (ص) به همسرانشان می فرمودند: «او هنگامی مرا

تصدیق کرد که شما مرا تکذیب می کردید و وقتی به من ایمان آورد که شما کفر می ورزیدید،» (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۱۸۲۴/۴).

۶-۶- خشوع

«خشوع»؛ به معنای خواری و تذلل باطنی و قلبی است، هم چنان که کلمه «خضوع» به معنای تذلل ظاهری، و با اعضای بدن است (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۷۰/۱۶). فروتنی (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۲۱۹/۶)، خشوع در پیشگاه احدیت و تواضع و فروتنی با بندگان خدا (طیب، ۱۳۸۶: ۵۰۴/۱۰). یکی دیگر از ویژگی های ذکر شده در آیه است. مردان و زنان ترسان از خدا (طبرسی، ۵۳۶ق: ۱۱۷/۲۰) که آنان را به سمت و سوی مبارزه معنادار با خواست های غریزی و فرمان های نفس و شیطان می کشاند (بهجت پور، ۱۳۹۶: ۱۲۹). در واقع خشوع، زمانی مصلح شخصیت انسان می گردد که بعد از درک عظمت ربوبی حضرت حق احساس مسئولیت در مقابل پروردگار خویش و سپس خلق او اعم از جامعه بشری و موجودات دیگر کرده و با طمأنینه و اخبات به اصلاح جامعه و محیط زندگی خویش مشغول شده و امر به معروف و نهی از منکر را با تکیه به عظمت الهی با تمام اقتدار و آرامش انجام می دهد، هم چون عبدی مقتدر فرمانهای الهی را در جامعه به اجرا در می آورد (غفوری، ۱۳۸۷). خداوند در آیات ابتدایی سوره مومنون در اولین ویژگی مومنان، به خشوع در نماز اشاره می فرماید. «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ» (مومنون، ۲۰۱) فلاح و رستگاری از آن مؤمنانی است که در نمازشان خاشع اند. مؤمنی که در صدد فلاح و رستگاری است. خشوع در عبادت را سرلوحه خود قرار می دهد، حالتی ادراکی متعلق به قلب، که ناخودآگاه اثر در بدن هم ظاهر می شود. تواضع و فروتنی، افزایش انس و الفت با سایر را به دنبال دارد. امیر المومنین (ع) می فرماید: «ثَمَرُهُ التَّوَّاضُّعُ الْمُحَبَّةُ» (خوانساری، ۱۳۶۶: ۳۲۷/۳) نتیجه فروتنی، محبت و الفت است. زنی که با بیداری و شناخت از جایگاه عاطفه و محبت خود با خبر می گردد و الفتی ایجاد می کند که عامل مهمی در ایجاد برکات و آثار فراوانی در خانواده و در ادامه آن جامعه است و با توجه به نقش پررنگ آنان در ارضای نیاز عاطفی افراد خانواده، این اثر شایان توجه است.

۶-۷- تصدق

کلمه «صدقة» به معنای خرج کردن مال در راه خداست که یکی از مصادیق آن زکات واجب است (مکارم، ۱۳۷۸: ۳۱۲/۱۷). در تفاسیر فریقین به انفاق در راه خدا

(مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۲۱۹/۶) نیز اشاره می‌گردد. مردان و زنانی که صدقات واجبیه مثل زکاة را از مالشان خارج می‌کنند (طبرسی، ۵۳۶ق: ۱۱۷/۲۰). زن، همانند مرد شایستگی مالکیت و اداره اموال خود را دارد و می‌تواند نسبت به اموال و املاکی که از طریق کار و تلاش اقتصادی یا ارث یا مهر و نفقه، مالک شده است، هرگونه تصرفی در آن از قبیل خرید و فروش، اجاره، رهن، مزارعه، مساقات، هبۀ صلح، مضاربه و قرض داشته باشد و نیاز به اجازه گرفتن از کسی، حتی از شوهر، ندارد (طاهری نیا، ۱۳۸۴). در آغاز اسلام، کمک‌های مالی حضرت خدیجه (س) بود که موجب غنای پیامبر اکرم (ص) شد و ایشان همواره از بخشندگی و ایثار خدیجه (س)، با عظمت و بزرگی یاد می‌کردند (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۱۸۱۷/۴). حضرت فاطمه (س) توجه ویژه‌ای به پرداخت صدقه به فقرا داشتند و هیچ نیازمندی را از در خانه شان دست خالی بر نمی‌گرداندند. نمونه بارز انفاق، بخشش «لباس عروسی» حضرت به زن فقیر، در شب عروسی ایشان است. در واقع ایشان با این عمل، دیگری را برخورد مقدم داشت و با همان لباس معمولی به خانه همسر رفت و سند ایثار در چهره درخشان زندگی اش ثبت گردید (ملبوی، ۱۳۶۹: ۱۸۶/۴).

۶-۸- صوم

مراد از «صوم»؛ روزه‌های واجب و مستحب، هر دو است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۱۲/۱۷). مردان و زنان روزه داری که به نیت صدق و راستی روزه می‌گیرند (طبرسی، ۵۳۶ق: ۱۱۷/۲۰). روزه یک تمرین عملی ساده و موثر در تقویت ایمان است. روزه باعث تقویت اراده می‌شود و قرن‌ها پیش پیشوایان ادیان به آن خبر داده‌اند و مردم را به آن ترغیب نمودند (مجتهدی شبستری، ۱۳۴۴). افزایش انحرافات اجتماعی می‌تواند ناشی از عدم پایبندی خانواده‌ها به آموزه‌های دینی، از جمله نماز و روزه باشد و یکی از مهم‌ترین راهبردهای اسلام در مواجهه با انحرافات و ناهنجاری‌های اجتماعی، روزه داری است که به تقوا می‌انجامد و آثاری هم چون؛ کاهش فقر و فاصله طبقاتی همراه با اطعام و حس همدردی با مستمندان، کاهش ظلم و آزار به دیگران در مسیر تقوای اجتماعی و حسن معاشرت با هم‌نوعان، کاهش فحشا و منکر، پیروزی بر شیطان، یاری خداوند با انجام اعمال صالحه و کاهش بی‌صبری و هنجار شکنی همراه با ایجاد روحیه خویشتن داری و ... دارد. در واقع می‌توان از آثار مهم اجتماعی روزه داری، تقویت صبر و پایداری است (شاکر، ۱۳۹۸). در واقع اثر مهم اجتماعی روزه توجه به گرسنگان اجتماع و ترحم بر آن‌هاست. در اتفاقات اخیر در غزه، که زنان در امر کمک‌های اقتصادی به آنان پیش قدم شدند را می‌توان از آثار ایمان و طی

کردن درجات متعالی و رسیدن به بیداری و اقدام به موقع در موقعیت های حساس و انجام مسئولیت اجتماعی می انجامد. اسماء بنت عیس، از اندک زنانی بود که پس از رحلت پیامبر (ص) و هنگام بیماری حضرت زهرا (س) که به رحلت وی انجامید، همنشین او بود و به سفارش ایشان، تابوتی مانند کجاوه ساخت تا جنازه در آن پیدا نبود و همین مایه خوشحالی وی شد (احمد بن یعقوب، ۱۴۱۵ق: ۱۱۵/۲). وی پس از رحلت حضرت زهرا (س) همراه امام علی (ع) در غسل ایشان شرکت داشت (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۱۸۹۸/۴).

۹-۶- حفظ فرج

یکی دیگر از ویژگی های جامعه ایمانی بیدار، حفظ دامن از آلودگی هاست. «مردان و زنانی که عورت خود را از زنا و ارتکاب فجور حفظ می کنند و زنانی که خود را از اعمال خلاف عفت نگه می دارند» (طبرسی، ۵۳۶ق: ۱۱۷/۲-۱۱۸). در واقع حفظ فرج به معنای نگه داری شرمگاه از حرام روشن است (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۳۶۰/۶) و حافظات کسانی اند که با حفظ فروج، آن را در غیر آنچه خدا حلال کرده به کار نمی بندند (مکارم، ۳۷۸: ۳۱۲/۱۷). اهمیت و وسعت عفت و پاکدامنی به گستره همه ابعاد زندگی ظاهری و باطنی است. امام علی (ع) می فرماید: «العِفَّة رَأْسُ كُلِّ خَيْرٍ» (آمدی، ۵۱۰ق: ۱۱۶۸) «عفت در رأس همه خوبی هاست». منشا هر خیر و خوبی و نوید هر سعادت عفت است. رعایت هنجارهای الهی جهت آرایش و تطهیر جان و روان انسان ها از ناپاکی ها و نابسامانی های فردی، خانوادگی و اجتماعی و تجلی یافتن ارزش های متعالی اسلامی و شکوفایی استعدادهای نورانی انسان و افزایش کارایی اجتماع از سفارش و توصیه های اسلام است (طاهریور، ۱۳۸۹) و با توجه به جایگاه ویژه زنان در این موضوع، پاکدامنی ایشان جامعه را از خطرات زیادی مانند: فساد اخلاقی، از بین رفتن سعادت و خوشبختی و زندگی همراه با سعادت، محروم شدن فرزندان از عاطفه و محبت والدین و ... حفظ می نماید. در واقع می توان گفت؛ پاکدامنی در حفظ تعادل اجتماع اثرگذار است و پاکدامنی زنان و مردان از صفات وابسته به ویژگی های بینشی و اخلاقی پشتیبانی چون اسلام، ایمان، فرمانبرداری کامل و صداقت در اظهار این اعتقادات است (بهجت پور، ۱۳۹۶: ۱۴۶). در زندگی حضرت زینب (س) دیده می شود که با تدبیر ایشان، کاروان اسرا با سربلندی به مدینه رسید و در طول اسارات، عزت و سربلندی و حیا و عفت و پاکدامنی را به نمایش گذاشت و سخت بر عفت خویش پای می فشرد. «وَهِيَ تَسْتُرُ وَجْهَهَا بِكَفِّهَا لِأَنَّ قِنَاعَهَا أَخَذَ مِنْهَا» (جزائری، ۱۴۲۵ق: ۳۴۵) او صورت خود را با دستش می پوشاند چون روسریش از او گرفته شده

بود.» خدیجه (س)، نمونه ای از یک همسر با اخلاص، پاک دامن و زنی باوقار و خردمند است و نمی توان بهتر از خدیجه ام المؤمنین را یافت. ایشان بانوی بسیار خردمند، جاهلیت و اسلام را درک کرد و جایگاهی ممتاز داشت؛ تاجایی که طاهره نامیده شد. او از مال، جمال و کمال یک جا بهره برده بود و این ویژگی های سه گانه، هرگاه یک جا جمع شوند، به زن آثاری از عظمت و بلندی مقام می دهند (حسن، ۱۳۵۹: ۲۱-۲۳). او صورت خود را با دستش می پوشاند، چون روسریش از او گرفته شده بود». زیرا او پاک ترین و عفیف ترین بانوی آن دوران بود» (ذهبی، ۱۴۱۳ق: ۱۱۱/۲). فرزندان حضرت خدیجه که به سن رشد رسیدند از هر لحاظ در میان اقران خود ممتاز بودند بویژه دختران آن گرمی که در اوج عفاف، تقوی و کمالات معنوی بودند (محلّاتی، ۱۳۷۰: ۲۷۰/۲).

۱۰-۶- ذکر الهی

دهمین مورد از شایستگی ها در مسیر بیداری در آیه، ذکر الهی است؛ «وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ» کسانی که ذکر خدا را بسیار می کنند، هم با زبان و هم با قلب، و این ذکر شامل نماز و حج نیز هست (مکارم، ۱۳۷۸: ۳۱۲/۱۷). «ذکر کثیر» قیام و قعودی که نشانه ی فکر و مقدمه ی عمل است (طیب، ۱۳۸۶: ۵۰۴/۱۰). تمام تلاش انسان مومن، توجه خاص خداوند به اوست و در تمام صحنه های خطر، رشد و پیشرفت، عنایت خدا را همراه دارد. در واقع آیه برای تبدیل ذکر کثیر به فرهنگ و سبک زندگی، اقدام هوشمندانه ای را لحاظ کرده و مصلحان بزرگ جوامع که پیش آهنگ اصلاح جامعه بودند، با هدف به فعلیت رساندن ذکر کثیر حرکت می کنند (بهجت پور، ۱۳۹۶: ۱۴۸). ذکر کثیری که در زندگی اجتماعی اثرات ویژه ای را خواهد داشت. زنی هم چون ام ایمن کنیز و آزاد شده پیامبر اکرم (ص) که در همان سال های ابتدایی اسلام، ایمان آورد. ابتدا به حبشه و سپس به مدینه مهاجرت کرد و پسرش «ایمن» در جنگ «حنین» در رکاب رسول الله (ص) بود و در این جنگ، از پیامبر (ص) عاشقانه دفاع کرد و به شهادت رسید (امین، ۱۴۲۱ق: ۵۲۲/۳). بانو نفیسه از نوادگان امام حسن مجتبی (ع) (متوفی ۲۰۸ق)، از جمله بانوان در تاریخ اسلام است که با قرآن انس داشت و حافظ آن بود (مقریزی، ۱۹۹۸م: ۲۰۸/۳). با علم حدیث و تفسیر هم آشنایی داشت. (الوردانی، الشیعه فی المصر، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۹) احمد بن حنبل در مجالس نقل حدیث او شرکت می کرد (عطاردی، ۱۹۷۵م: ۱۰۷). اهل تهجد و روزه داری بود (مقریزی، ۱۹۹۸م: ۶۳۹/۳) و ارتقای روحی، تکامل معنوی و کرامت های او در همه جا زبانزد بود (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق: ۱۸۶/۲).

۷- زنان، بیداری و مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی

زنان الگوی قرآنی به لحاظ گستردگی و عمق نگاه، آگاهی و شفافیت بینش در شرایط متعادل و مناسب رشد عقلی، فرهنگی و اجتماعی قرار گرفته و جایگاه خود را که ریشه در اندیشه و ایمان داشت، تثبیت کردند. جایگاهی که با آگاهی کامل و گسترده بر مسائل کلان، زندگی آنان در سطح پویایی قدرت در آگاهی، مسئولیت و رویارویی با چالش های بزرگ در عرصه زندگی را دارد (فضل الله، ۱۳۸۳: ۱۷). عمل صالح باید آن چنان در عرصه های مختلف توسعه یابد، تا بتواند انسان را وارد محدوده صالحان نموده و از درون به بیرون توسعه دهد و به صبرورت معنوی برسد (عباسی اصل، ۱۴۰۰: ۲۰۰). زنان می توانند در مسیر تزکیه، رشد و تعالی حرکت کرده و به درجات رفیع عصمت و اسوه شدن قدم گذاشته و حیات طیبیه قرآنی را در پرتو عقل، بیداری و بینش صحیح، سامان ببخشند. «اسلام زن را مثل مرد، در همه شئون، همان طوری که مرد را در همه شئون دخالت دارد، دخالت داده است» (خمینی، ۱۳۷۴: ۱۹۵).

در تاریخ، شواهدی مبنی بر حضور زنان در عرصه اجتماع و شرکت فعال آنان در صدر اسلام وجود دارد. وحی الهی و سنت رسولی که نه تنها مانع حضور زنان در اجتماع نشد، بلکه در مسیر ایمان و بیداری زنان قدم برداشتند. زنان بیدار عصر رسالت و بعد از آن، در عرصه اجتماع شرکت داشته و مسئولیت اجتماعی خود را انجام می دادند، عرصه هایی مانند: حضور در مساجد و عبادات دسته جمعی؛ رسول خدا (ص) فرمودند: «زنان خود را برای رفتن به مسجدها باز ندارید؛ هر چند خانه های آنان، برایشان نیکوتر است (ازدی سجستانی، ۱۴۲۰ق: ۱۵۵/۱) و در جایی دیگر فرمودند: «هنگام شب به زنان برای رفتن به مساجد اذن دهید». (ابوبکر بیهقی، ۱۴۲۳ق: ۱۱۳/۳)، شرکت در نمازها؛ (حر عاملی، ۱۳۶۷: ۴۷۲/۷، ۱۷۰۴۲۰)، حضور در فریضه حج؛ «أُمُّ الْخَضِیْن» حضور در حجه الوداع با رسول خدا (ص) (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق: ۲۲۳/۵)، رفع حوائج و نیازهای مردم در عرصه فقر زدایی و فعالیت اقتصادی در حکومت نوپای اسلامی، (ابن اثیر، ۱۲۸۵ق: ۴۶۴/۵-۴۶۵) در عرصه مقاومت؛ پیامبر در شکنجه گاه خانواده عمار فرمودند: «صَبْرُ آلِ یَاسِرٍ فَإِنَّ مَوْعِدَكُمْ الْجَنَّةُ» «ای خاندان یاسر استقامت کنید که وعده گاه شما بهشت است». (ابن اثیر، ۱۲۸۵ق: ۴۹۱/۱؛ مکارم، ۱۳۸۶: ۲۱/۹) روحیه بالای پرسش گری ام سلمه (الهی زاده، ۳۶۶-۳۶۹) و شرکت در هشت غزوه (ابن سعد، ۱۴۱۰ق: ۳۰۳/۸؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۵۰۳/۴) و در ماجرای غصب «فدک» که صحابه و بزرگان سکوت اختیار کرده بودند، شجاعانه در برابر

خلیفه ایستاد و از زهرای اطهر (س) دفاع کرد. (قمی، ۱۳۴۴ق: ۲۲۹ و ۲۳۰) ام سلمه بسیار مورد اعتماد و اطمینان رسول خدا (ص) در دین و دنیا محسوب می شد و پیامبر اکرم (ص) و علی (ع)، کتاب ها و نوشته هایی را نزد او به امانت می گذاشتند. (مامقانی، ۱۴۲۳ق: ۷۲/۳)

زنان شایسته ای هم چون: ام منیع که با رسول خدا (ص) پیمان یاری بستند، (ابن اثیر، ۱۲۸۵: ۵۱۳/۱) حضرت زهرا (س) در دفاع از ولایت امام علی (ع) (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۳/۱-۹۷) دارمیه؛ حضور فعال در میدان جنگ (امین، ۱۴۰۶ق: ۳۶۳/۶؛ ابن عبد ربّه، ۱۴۰۴ق: ۳۴۶-۳۴۴) ام سلیم؛ رویارویی در مبارزه با دشمن (واقدی، ۱۴۰۴ق: ۲۷۲/۱؛ ابن هشام، ۱۴۱۵ق: ۹۱/۳) ام عماره؛ نبرد در وقت ضرورت و ترغیب فرزندش به جنگ (همان، ۱۴۰۴ق، ۲۶۹/۱) کعبه دختر سعد؛ نقش های نظامی، مداوا و پرستاری مجروحان در جنگ خندق (ابن اثیر، ۱۴۱۵ق: ۴۵۴/۵) و گویا اولین پرستار در اسلام (ابن عبدالبر، ۱۴۱۵ق: ۱۸۳۸/۴) آب رسانی و دوختن مشک ها (ابن سعد، ۱۴۱۰ق: ۲۲۵/۸) آشپزی (همان، ۴۵۵/۸) رساندن تیر و سلاح به خط مقدم (ابن ابی عاصم، ۱۴۱۱ق: ۸۱/۶؛ طبرانی، ۲۵/۱۳۷) پاسخگویی و خنثی کردن تبلیغات مسموم و توطئه های شوم دشمن (ابن هشام، ۶۰۷/۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ق: ۴۲/۴) ام شریک انصاری؛ حضور در عرصه های فرهنگی و تبلیغ اسلام (بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۵۴/۲) ام سلمه؛ پاسخگویی در مسائل فقهی (ذهبی، ۱۴۰۶ق: ۳۰۲/۲) لیلی بنت عبدالله قرشی؛ تربیت و رشد نسل های آینده؛ به عنوان مهم ترین عوامل فرهنگ ساز جامعه و از نویسندگان عصر جاهلی، که هنر نویسندگی خود را در خدمت زنان مسلمان قرار داد، (زرکلی، ۲۴۶/۳) انتقال یافته ها و اندوخته های علمی (صادقی اردستانی، ۱۳۷۵: صص ۲۳۴-۲۳۷) ام معبد؛ زنی که به بازرگانی مشغول بود (طیفور، ۱۴۱۳ق: صص ۶۸-۶۵) و یا پزشکی، مانند: رفیده (کحاله، ۱۹۸۲م: ۴۵۱/۱)

در واقع می توان گفت اگر حضور زنان مسلمان مومن بیدار، با حفظ موازین و حدود شرعی و به بهترین شکل رقم نخورد، صدمات جبران ناپذیری به پیشرفت و رشد جامعه وارد خواهند شد. آیه ۳۵ سوره احزاب مسیر درست حرکت، جهت رشد و تعالی فردی و ادامه دادن آن در عرصه های اجتماعی را در قالب ده مورد به طرز زیبایی بیان کرده است. مثال بارز این مسیر، حضرت زهرا (س) است که در بطن مسائل سیاسی جامعه و بحران ها رشد کرده و تربیت یافته بود. بر اساس آموزه های نبوی، رسالت دفاع از حق و حقیقت را فراتر از قالب های جنسیتی بر دوش خویش احساس کرد، با بصیرت و آگاهی عمیق نسبت به توطئه ای که

هویت انسانی جامعه را هدف قرار داده بود، هوشیارانه وارد عرصه جامعه شد و به صورت یک سیاستمدار آگاه و مدافع حریم امامت، در صحنه جامعه حضور جدی و فعال یافت و رهبری دفاع از امامت به عنوان دژ مستحکم حافظ آموزه‌های ناب نبوی را بر عهده گرفت. (عطارزاده، ۱۳۸۷) مردانی که در قیام عاشورا حماسه آفریدند، هر کدام دست پرورده و تربیت شده دامن زنان شجاع، باایمان، فداکار و مومن بودند. (مهوری، ۱۳۸۱) قیام امام حسین (ع) که هدف اصلی آن، برانگیختن حساسیت دینی و بیداری وجدان‌های خفته بود، با بیداری زنان باایمان رقم خورد و مسئولیت خطیر آن بر دوش زنان بیدار قرار گرفت. زنان بیدارِ عفیف و پاکدامنی که پیام بیداری و ظلم‌ستیزی اسلام را با حضور به موقع خود در جامعه و انجام صحیح مسئولیت اجتماعی به منصف ظهور رساندند و خداوند پاداش و اجر عظیمی را برای ایشان مهیا کرده است.

نتیجه‌گیری

سرآغاز انطباق سیروت مادی بر سیروت معنوی و رسیدن به حیات طیبه، بیداری است و این انسانِ مخاطبِ بیدار، در آیه ۳۵ سوره احزاب مورد خطاب قرار دارد. تربیت زنان با توجه به نقش با اهمیت آنان در جایگاه مادری و تربیتی و مسئولیت خطیر آنان، شناخت مسیر بیداری و مسئولیت اجتماعی اهمیت پیدا می‌کند. آیه ۳۵ سوره احزاب، این مسیر را ترسیم می‌نماید. زنان بیدار در حکمرانی اسلامی، با قرار گرفتن تحت تربیت الهی و دفاع از حق و حقیقت، توجه به اعمال صالحه و قیام در طاعات الهی، صدق در گفتار و رفتار، صبر در حوادث سخت و سنگین، خشوع در عبادات، پرداخت حقوق الهی، بخشندگی، روزه داری به عنوان راهبرد مواجهه با انحرافات و ناهنجاری‌ها، پاکدامنی و در یک کلام ذکر و تبدیل ذکر کثیر به فرهنگ و سبک زندگی در مسیر رسیدن به حیات طیبه قدم نهاده‌اند در واقع زنان با احساس مسئولیت و عدم بی تفاوتی و سکوت در برهه‌های حساس به نقش آفرینی در جهت اعتلای کلمه الله و تبلور ارزش‌های اسلامی و تجدید حیات اسلام به ادای تکلیف شرعی خود پرداخته‌اند. زنان صدر اسلام نیز همچون: حضرت خدیجه (س)، حضرت زهرا (س)، ام سلمه، ام ایمن و اسماء بنت عمیس... از مظاهر دنیوی گذشتند و هم پای مردان وارد میدان شدند و با مشارکت در جهاد و شهادت، صبر، پاکدامنی، روحیه بخشی و مقاومت و مدیریت به پاسداری از ارزش‌های دینی پرداختند و شجاعت شان را به نمایش گذاشتند و جاودانه گشتند.

منابع

۱. قرآن
۲. نهج البلاغه
۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد، «غررالحکم و درر الکلم»، مترجم: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
۴. امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ق): «اعیان الشیعه»، بیروت: دائره المعارف اعلام، دارالتعارف للمطبوعات
۵. ابن ابی الحديد معتزلی (۶۴۹ق): «شرح نهج البلاغه»، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی
۶. ابن ابی عاصم، احمد بن عمر (۱۴۱۱ق): «الأحاد والمثنائی»، تحقیق: باسم فیصل، احمد الجوابره، ریاض: دارالدایه
۷. ابن الاثیر، علی بن ابی الکرم (۱۲۸۵ق): «اسد الغابه فی معرفه الصحابه»، مصر: جمعیه المعارف المصریه
۸. ابن الاثیر، علی بن ابی الکرم، «الکامل فی التاریخ»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ط ۴
۹. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶): «الامالی شیخ صدوق»، مترجم: محمد باقر کمره ای، تهران: کتابچی
۱۰. ابن تغری بردی، یوسف بن تغری بردی (۱۳۹۲ق): «النجوم الزاهره»، قاهره: مؤسسه المصریه العامه
۱۱. ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵ق): «الاصابه فی تمییز الصحابه»، بیروت: دارالکتب العلمیه
۱۲. ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق): «الطبقات الکبری»، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه
۱۳. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق): «الاستیعاب فی معرفه الاصحاب»، بیروت: نشر دارالجلیل
۱۴. ابن عبد ربّه الاندلسی، احمد بن محمد، «العقد الفرید»، تحقیق مفید محمد قمیحه، بیروت: دارالکتب العلمیه
۱۵. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل (۱۴۰۷ق)، «البدایه و النهایه»، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ق
۱۶. ابن هشام، عبدالملک، «السیره النبویه»، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الایاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ط ۱
۱۷. ابوبکر بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۳)، «شعب الایمان»، ریاض: مکتبه الرشد للنشر و التوزیع، الدار السلفیه ببومبای، چاپ اول
۱۸. ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۳۱۱)، «حلیه الاولیاء و طبقات الصفیاء»، قاهره: دار ام القرى
۱۹. احمد بن یعقوب، (۱۴۱۵ق)، «تاریخ یعقوبی»، بیروت: دار صادر
۲۰. ازدی، سجستانی، ابوداود سلیمان بن اشعث (۱۴۲۰ق)، «سنن ابی داود»، قاهره: دارالحديث
۲۱. البانی، محمد ناصرالدین (۱۴۰۸)، «صحيح الجامع الصغير و زیداته الفتح الکبیر»، بیروت: المکتب الاسلامی، ط ۳
۲۲. الهی زاده، «ام سلمه، دائره المعارف قرآن کریم»، نقش زنان در تاریخ اسلام، سامانی
۲۳. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، «الانساب الاشراف»، بیروت: نشر دارالفکر
۲۴. بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۶)، «سیر فرهنگ سازی پوشش اسلامی (با رویکرد تفسیر تنزیلی)»، قم: نشر تمهید
۲۵. جزائری، سید نورالدین (۱۴۲۵ق)، «الخصائص الزینبیه»، بیروت: نشر دارالحوراء
۲۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، «حیات حقیقی انسان در قرآن»، نشر اسراء
۲۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳)، «زن در آئینه جلال و جمال»، تنظیم: محمود لطیفی، تهران: نشر اسراء

۲۸. الحر العاملي، محمد بن حسن (۱۳۶۷)، «تفصيل وسائل الشيعه الى تحصيل مسائل الشريعه»، قم: موسسه آل البيت لاحياء التراث
۲۹. حسن، علی ابراهيم (۱۳۵۹ق)، «زنان مسلمان -- سرگذشتنامه، زنان مقدس اسلام»، قاهره: مکتبه النهضه المصريه
۳۰. حکيمي، محمدرضا (۱۳۸۴)، «الحياه» مترجم احمد آرام، تهران: نشر فرهنگ اسلامي
۳۱. خميني، سيد روح الله (۱۳۷۴)، «زن در ديگاه امام خميني»، تهران: موسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني
۳۲. خوانساري، آقا جمال (۱۳۶۶)، «شرح غررالحکم و دررالكلم»، تهران: نشر دانشگاه تهران
۳۳. دخیل، علی محمد علی (۱۳۶۱)، «ام سلمه»، ترجمه: فيروز حريرچی، تهران: نشر اميرکبير
۳۴. دخیل، علی محمد علی (۱۳۶۳)، «خديجه سلام الله عليها»، ترجمه: حريرچی، تهران: نشر اميرکبير
۳۵. ذهبي، شمس الدين محمد بن احمد (۱۴۱۳ق)، «سير اعلام النبلاء»، بيروت: موسسه الرساله، ط ۴
۳۶. زرکلی، خيرالدين، «الاعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين»، بيروت: دارالعلم للملئين، ط ۱۴
۳۷. صادقي اردستاني، احمد (۱۳۷۵)، «زنان دانشمند و راوی حديث»، قم: مرکز انتشارات دفتر تبليغات اسلامي
۳۸. طباطبائي، سيد محمد حسين (۱۳۷۸)، «تفسير الميزان»، ترجمه سيد محمد باقر موسوي همداني، قم: جامعه مدرسين حوزه علميه قم، دفتر انتشارات اسلامي
۳۹. طبراني، «المعجم الكبير»، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، قاهره: دار احياء التراث العربي
۴۰. طبرسي، ابومنصور احمد بن علی (۱۳۸۶ق)، «الاحتجاج علي اهل اللجاج»، دارالنعمان
۴۱. طبرسي، ابوعلی فضل بن حسن (۵۳۶ق)، «مجمع البيان في تفسير القرآن»، سيد هاشم رسولي، بيروت: دارالمعرفه
۴۲. طبري، محمد بن جرير بن يزيد (۱۴۱۲ق)، «جامع البيان في تفسير القرآن»، بيروت: دارالمعرفه
۴۳. طوسي، «محمد بن حسن، التبيان في تفسير القرآن»، بيروت: دار احياء التراث العربي
۴۴. طبیب، سيد عبدالحسين (۱۳۸۶)، «اطيب البيان في تفسير القرآن»، موسسه سبطين
۴۵. طيفور، احمد بن ابی طاهر (۱۴۱۳ق)، «بلاغات النساء»، قم: انتشارات الشريف الرضي
۴۶. عباسي اصل، حسين (۱۴۰۰)، «تحريف تا تعريف سبک زندگي»، انتشارات طلعيه سبز
۴۷. عطاردی، عزيزالله (۱۳۷۳)، «گوهر خاندان امامت يا زندگانی سیده نفيسه»، نشر عطارد
۴۸. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۳۷۹)، «التفسير الكبير مفاتيح الغيب»، علی اصغر حلبی، تهران: نشر اساطير
۴۹. فراهیدی، خليل بن احمد (۱۴۰۹ق)، «كتاب العين»، قم: موسسه دارالهجره
۵۰. فضل الله، محمدحسين (۱۳۸۳)، «اسلام، زن و جستاری تازه»، ترجمه: مجيد مرادی، قم: انتشارات دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه قم
۵۱. قطب، سيد (۱۴۰۸ق)، «في ظلال القرآن»، بيروت: دارالشروق
۵۲. قمی، شيخ عباس (۱۳۴۴ق)، «سفينه البحار»، قم: دارالاسوه
۵۳. كحاله، عمر رضا (۱۹۸۲م)، «اعلام النساء»، بيروت: موسسه الرساله، ط ۹
۵۴. مامقاني، عبدالله (۱۴۲۳ق)، «تنقيح المقال في علم الرجال»، بيروت: موسسه آل البيت لاحياء التراث
۵۵. مجلسی، محمدباقر (۱۳۱۵ق)، «بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار»، بيروت: دار احياء التراث العربي
۵۶. محلاتي، ذبيح الله (۱۳۶۹)، «يا حنين الشريعه»، تهران: دارالكتب الاسلاميه
۵۷. مطهری، مرتضی (۱۳۹۶)، «نظام حقوق زن در اسلام»، تهران: انتشارات صدا

۵۸. معارف، مجید (۱۳۹۰)، «شاخصه های ایمان در الگوی فکری رفتاری حضرت فاطمه (س)»، تهران: منہاج

۵۹. مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق)، «التفسیر الکاشف»، قم: دارالکتاب الاسلامی

۶۰. مقریزی، احمد بن علی (۱۹۹۸م)، «المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الاثار المعروف بالخطط المقریزیه»، بیروت: دارالکتب العلمیه

۶۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۸)، «تفسیر نمونه»، قم: نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه

۶۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، «پیام قرآن»، تهران: دارالکتب الاسلامیه

۶۳. ملبوبی، محمد باقر (۱۳۶۹)، «الوقایع و الحوادث»، دارالعلم

۶۴. نوری همدانی، حسین (۱۳۸۸)، «جایگاه بانوان در اسلام»، قم: انتشارات مهدی موعود (عج)

۶۵. الواقدی، ابوعبدالله محمد بن عمر (۱۴۰۴ق)، «المغازی»، به کوشش: جونس، بیروت: عالم الکتب

۶۶. وردانی، صالح (۱۴۱۴ق)، «الشیعه فی مصر»، قاهره: مکتبه مدبولی الصغیر

۶۷. آیت اللهی، زهرا (۱۳۷۷)، «گستره ی مشارکت زنان در تاریخ اسلام»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲

۶۸. احمدی، سید مهدی (۱۳۹۰)، «سیدی جربندی، سیده رقیه؛ مشارکت اجتماعی زنان از دیدگاه کتاب، سنت و فقه اسلامی»، فصلنامه زن و جامعه، شماره ۵

۶۹. جلالی کندی، سهیلا (۱۳۸۴)، «آداب مشارکت اجتماعی زنان از منظر اسلام»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۴

۷۰. سبحانی نژاد، مهدی؛ نجفی، حسن (۱۳۹۳)، «تحلیل ابعاد شناسانه مسئولیت پذیری در سبک زندگی اسلامی»، نشریه سراج منیر، شماره ۱۶

۷۱. سجادی، سید ابراهیم (۱۳۸۰)، «قرآن و مشارکت اجتماعی»، نشریه پژوهش های قرآنی، شماره ۲۷ و ۲۸

۷۲. شاکر، ابوالقاسم (۱۳۹۸)، «نقش روزه داری در کاهش ناملایمات و ناهنجاری های اجتماعی»، شماره ۱۳۲

۷۳. شریف طاهر پور، محمد (۱۳۸۹)، «راهکارهای تقویت حجاب و عفاف در جامعه»، شماره ۴۵ و ۴۶

۷۴. صادقیان، خدیجه؛ علمی، محمود (۱۳۹۲)، «بررسی رضایت اجتماعی با مسئولیت اجتماعی دبیران دبیرستان های عجب شیر»، نشریه مطالعات جامعه شناسی، شماره ۱۹

۷۵. طاهری نیا، احمد (۱۳۸۴)، «زن و استقلال اقتصادی»، نشریه معرفت، شماره ۸۹

۷۶. عزیززی، علی (۱۴۰۱)، «تاثیر صداقت در آرامش خانواده»، کنفرانس بین المللی مطالعات جهانی در علوم تربیتی

۷۷. عطار زاده، مجتبی (۱۳۸۷)، «فاطمه زهرا الگوی حضور اجتماعی سیاسی زن مسلمان»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۳۹

۷۸. غفوری، امیررضا (۱۳۸۷)، «اخلاق و معنویت، سعادت و کمال در خشوع و اخبات»، موسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، بینات، شماره ۲

۷۹. کبیری قمی، نعیمه؛ معصومی زواریانی، سمیرا (۱۳۹۸)، «نقش تربیتی زن در جامعه»، فصلنامه روان شناسی فرهنگی، شماره ۴۰

۸۰. مجتهدی شبنستری، محسن (۱۳۴۴)، «روزه و آثار روحی و تربیتی آن»، شماره ۳

۸۱. مهوری، محمدحسین (۱۳۸۱)، «عاشورا عرصه حضور سیاسی در مبارزه و جهاد»، شماره ۲۶

References

* The holy Quran

1. Sayyid Razi, M. (2008). Nahj al-Balagha: The sermons of Imam Ali (S. Salih, Ed., 1st ed.). [In Arabic]
2. Amidi, A. (1990). Ghorar al-Hekam wa Dorar al-Kalem. Qom: Dar al-Kutub al-Islami.
3. Amin Ameli, S. M. (1421 AH): "The Greatest Shiites", Beirut: Al-Alam Encyclopedia, Dar Al-Taarif Publishing House.
4. Ibn Abi al-Hadid Mu'tazili (649 AH): "Explanation of Nahj al-Balagha", Qom: Maktaba Ayatollah Mar'ashi Najafi
5. Ibn Abi Asim, A. I. U. (1411 AH): "Al-Ahad and Al-Mathani", research: Bassem Faisal, Ahmad Al-Juabarah, Riyadh: Dar al-Dayah.
6. Ibn al-Athir, Ali bin A. al-K. (1285 AH): "Asdal Ghabah fi Ma'rifa Sahabah", Egypt: Al-Maa'rif al-Masriyyah.
7. Ibn al-Athir, A. b. A. a. K. "Al-Kamal fi al-Tarikh", Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi, p.4.
8. Ibn Babawayh, M. (1376): "Al-Amali Sheikh Saduq", translated by: Muhammad Baqer Kamarai, Tehran: Ketabchi.
9. Ibn Taghri Bardi, Y. (1392 AH): "Al-Nujum al-Zahira", Cairo: Al-Masriya Institute.
10. Ibn Hajar Al-Asqalani, A. (1415 AH): "The Injury in Distinguishing the Companions", Beirut: Darul Kitab Al-Ilmiyah.
11. Ibn Saad, M. (1410 AH): "Al-Tabaqat al-Kubra", researched by Muhammad Abdul Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
12. Ibn Abdulbar, Y. (1412 AH): "Al-Isti'ab fi Ma'rifah al-Sahhab", Beirut: Dar al-Jeel Publishing.
13. Ibn Abd Rabbah al-Andalusi, A. "Al-Aqd al-Farid", a useful study by Muhammad Qamiha, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
14. Ibn Kathir, A. (1407 AH), "The Beginning and the End", Beirut: Dar al-Fikr.
15. Ibn Hisham, A. "Al-Sirah Al-Nabawiyyah", researched by Mustafa Al-Sakka, Ibrahim Al-Abyari, and Abdul Hafiz Shalabi, Beirut: Dar Ihya Al-Turat Al-Arab, 1st edition.
16. Abu Bakr Bayhaqi, A. (1423), "Shaab al-Iman", Riyadh: Maktaba al-Rushd for Publishing and Distribution, Al-Dar al-Salafiyyah, Bombay, first edition.
17. Abu Na'im, A. (1311), "The Dress of the Saints and the Classes of the Noble Ones", Cairo: Dar Umm al-Qura.
18. Ahmad ibn Yaqub, (1415 AH), "Tarikh Yaqubi", Beirut: Dar Sadr.
19. Azdi, Sijistani, A. D. (1420 AH), "Sunan Abu Dawud", Cairo: Dar al-Hadith.
20. Al-Albani, M. (1408), "Sahih al-Jami' al-Saghir and Ziyadah al-Fath al-Kabir", Beirut: Al-Maktab al-Islami, vol.3.
21. Elahizadeh, "Umm Salama, Encyclopedia of the Holy Quran", The Role of Women in Islamic History, Samani.
22. Baladhari, A. (1417 AH), "Al-Ansab al-Ashraf", Beirut: Dar al-Fikr Publications.
23. Bahjatpour, A. K. (2017), "The Process of Culturing Islamic Clothing (With a Reductive Interpretation Approach)", Qom: Tamhid Publications.
24. Jazayeri, S. N. (1425 AH), "The Characteristics of Al-Zinbiyya", Beirut: Dar al-Hura Publishing.
25. Javadi Amoli, A. (2004), "Woman in the Mirror of Glory and Beauty", edited by Mahmoud Latifi, Tehran: Israa Publications
26. Al-Hurr al-Amil, M. (1367), "Detailing the means of Shi'a to the attainment of Sharia matters", Qom: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.
27. Hassan, A. (1359 AH), "Muslim Women -- Biography, Holy Women of Islam", Cairo: Al-Nahda Al-Masrya School.

28. Hakimi, M. (2005), "Al-Hayyah" translated by Ahmad Aram, Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
29. Khomeini, S. R. (1995), "Women in Imam Khomeini's Viewpoint", Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
30. Khansari, A. J. (1987), "Explanation of Gharr al-Hakam and Durr al-Kalam", Tehran: Tehran University Press.
31. Dakhil, A. M. A. (1982), "Umm Salama", translated by Firouz Harirchi, Tehran: Amir Kabir Publications.
32. Dakhil, A. M. A. (1984), "Khadija, peace be upon her", translated by Harirchi, Tehran: Amir Kabir Publishing House.
33. Dhahabi, Sh. al-D. M. (1413 AH), "The Journey of the Nobles", Beirut: Al-Risala Institute, 4th edition.
34. Zarkali, Kh. "Al-Alam Dictionary of Translations for the Most Famous Men and Women from the Arabs, Arabizers and Orientalists", Beirut: Dar al-Alam for the Millions, 14th edition.
35. Sadeghi Ardestani, A. (1996), "Women Scholars and Narrators of Hadith", Qom: Islamic Propaganda Office Publication Center.
36. Tabatabai, S. M. H. (1955). Tafsir al-Mizan (S. M. B. Mousavi Hamadani, Trans., Vols. 7, 11, 16 & 17). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
37. Tabarani, "Al-Maajm al-Kabir", research: Hamdi Abdul Majid Al-Salfi, Cairo: Revival of Arabic heritage.
39. Tabarsi, A. M. A. b. A. (1386 AH), "Al-Ihtjaj al-Ahl al-Lajjaj", Dar al-Nu'man.
40. Tabarsi, Abu Ali F. b. Hasan. (1959). Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran (Vol. 2). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
43. Tusi, "Muhammad ibn Hassan, Al-Tabiyan in the Interpretation of the Qur'an," Beirut: Dar Ihya'a Al-Turath Al-Arabi.
44. Tayeb, S. A. H. (2006), "Ateeb al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", Sabtain Institute.
45. Tefour, A. I. A. T. (1413 AH), "Balaghat al-Nisa", Qom: Al-Sharif Al-Radhi Publications
46. Abbasi Asl, H. (1400), "Distortion to Definition of Lifestyle", Talia Sabz Publications
47. Attardi, A. (1994), "The Gem of the Imamate Family or the Life of Sayyidah Nafisa", Attard Publications.
48. Fakhr Razi, M. i. O. (1379), "Al-Tafsir al-Kabir Mafatih al-Ghayb", Ali Asghar Halabi, Tehran: Asateer Publishing House.
49. Farahidi, K. b. A. (1988). Kitab al-'Ayn (Vol. 5). Qom: Dar al-Hijrah Institute. [In Arabic]
50. Fadlallah, M. H. (2004), "Islam, Women and a New Inquiry", translated by Majid. Moradi, Qom: Publications of the Islamic Propaganda Office of the Qom Seminary.
51. Qutb, Sayyid (1408 AH), "In the Shadow of the Qur'an", Beirut: Dar al-Shorog.
52. Qomi, Sh. A. (1344 AH), "Safinah al-Bihar", Qom: Dar al-Suwa.
53. Kahala, O. R. (1982), "Women's Declaration", Beirut: Al-Risala Institute, 9th edition.
54. Mamaqani, A. (1423 AH), "Revised article on the science of men", Beirut: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.
55. Majlesi, M. B. (1897). Bihar al-Anwar al-Jami'ah li-Durar Akhbar al-A'immah al-At-har, (Vols. 75, 87). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
56. Mahallati, Z. (1980), "Riyahin al-Shari'ah", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
57. Motahari, M. (2017), "Women's Rights System in Islam", Tehran: Sadra Publications.
58. Maarif, M. (2011), "Faith Characteristics in the Intellectual and Behavioral

Model of Hazrat Fatima (PBUH)", Tehran: Minhaj.

59. Mughniyeh, M. J. (1424 AH), "Al-Tafsir al-Kashif", Qom: Dar al-Kitab al-Islami.

60. Maqrizi, A. b. A. (1998), "Preaching and Consideration in the Dhikr of Al-Qawt and the Influences Known as Al-Qawt Al-Maqriziyyah", Beirut: Darul Kitab Al-Ilmiyah.

61. Makarem Shirazi, N. (1999). Tafsir-e Nemuneh (Vol. 25). Qom: Office of the Supreme Leader in Universities. [In Persian]

62. Makarem Shirazi, N. (2007). Payam-e Imam Amir al-Mu'minin, Tehran: Dar Ketub al-Islamiya.

st ed., Compiled by a group of scholars). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

63. Malboubi, M. B. (1369), "Events and Incidents", Dar al-Ilm.

64. Nouri Hamedani, H. (2009), "The Position of Women in Islam", Qom: Promised Mahdi Publications (pbuh).

65. Al-Waqadi, A. A. M. i. O. (1404 AH), "Al-Maghazi", edited by: Jones, Beirut: Alam al-Katb.

66. Wardani, S. (1414 AH), "Shi'a in Egypt", Cairo: Madbouly al-Saghi School.

67. Ayatollahi, Z. (1998), "The Scope of Women's Participation in Islamic History", Strategic Women's Studies, No. 2, pp. 46-57.

68. Ahmadi, S. M. (2011), "Seydi Jarbandi, Seyyede Ruqyeh; Women's Social Participation from the Perspective of the Book, Tradition, and Islamic Jurisprudence", Quarterly Journal of Women and Society, No. 5, pp. 141-160.

69. Jalali Kandari, S. (2005), "Etiquette of Women's Social Participation from an Islamic Perspective", Research in the Sciences of the Quran and Hadith, No. 4, pp. 65-98.

69. Sobhani Nejad, M., & Najafi, H. (2014). An analysis of the epistemological dimensions of responsibility in the Islamic lifestyle. Seraj Munir, 5(16), pp. 152-170. [In Persian]

70. Sajjadi, S. I. (2001), "The Quran and Social Participation", Journal of Quranic Research, No. 27 and 28, pp. 51-83.

71. Shaker, A. (2019), "The Role of Fasting in Reducing Social Disadvantages and Disorders", No. 132, pp. 147-164.

72. Sharif Taherpour, M. (2010), "Solutions to Strengthen Hijab and Chastity in Society", No. 45 and 46, pp. 18-31.

73. Sadeghian, Kh; Elmi, M, (2013), "Investigation of Social Satisfaction with Social Responsibility of Teachers in Ajab Shir High Schools", Journal of Sociological Studies, No.19, pp. 21-38.

74. Taherinia, A. (2005), "Women and Economic Independence", Marafat Journal, No. 89.

75. Azizi, Ali (1401), "The Effect of Honesty on Family Peace", International Conference on Global Studies in Educational Sciences.

76. Attarzadeh, M. (2008), "Fatima Zahra, a Model of Muslim Women's Social and Political Presence", Strategic Studies of Women, No. 39, pp. 99-126.

77. Ghafouri, A. R. (2008), "Morality and Spirituality, Happiness and Perfection in Humility and Kindness", Imam Reza (AS) Islamic Education Institute, Baynat, No. 2, pp. 94-120.

78. Kabiri Qomi, N; Masoumi Zavarani, S. (2019), "The Educational Role of Women in Society", Quarterly Journal of Cultural Psychology, No. 40, pp. 109-120.

79. Mojtabedi Shabestari, M. (1965), "Fasting and its Spiritual and Educational Effects", No. 3.

80. Mahvari, M. H. (2002), "Ashura: The Arena of Political Presence in Struggle and Jihad", No. 26, pp. 409-431.